

Ləzgilər

Народы мира | 9(268) 2013 | Sədaqət Kərimova, Müzəffər MƏLİKMƏMMƏDOV

Son vaxtlar respublika mətbuatında Azərbaycanın aborigen və sayca ikinci xalqı olan ləzgilərin tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, onların azərbaycanlılarla və digər xalqlarla dostluq əlaqələri ilə bağlı bir sıra məqalələr dərc edilib. Təəssüf ki, bəzi məqalələr ləzgi xalqının tarixinə bələd olmayan müəlliflər tərəfindən yazıldığına görə bir çox təhriflərə yol verilib. Bu ilin avqust ayının 8-də “Неделя” qəzetində dərc olunmuş “Толерантность - веление времени” məqaləsində, «Новое время» qəzetində işıq üzü görmüş «Русская община Азербайджана» məqaləsində (21-23 sentyabr 2013-cü il) və bəzi digər yazılarda ləzgilərin Azərbaycanın aborigen xalqı olmadığı göstərilmişdir. Belə məqalələrlə əlaqədar öz haqlı etirazlarını bildiren onlarca oxucumuz “Samur” qəzetində buna münasibət

bildirməsini xahiş edib. Aşağıda onların xahişini nəzərə alaraq “Ləzgilər” adlı tarixi oçerki dərc edirik.

Qafqazın böyük və qədim xalqlarından olan ləzgilər haqqında Çin məxəz-ləri, antik yunan tarixçiləri Strabon və Herodot, eramızdan əvvəl və eramızın I-III əsrlərində yaşamış Roma-Vizantiya tarixçiləri Apolonni Rodoski, Stefan Vizantiyski, Korneli Tasit, Klavdi Ptolemey və başqaları, V-VIII əsrlərin erməni tarixçiləri Aqofengel, Koryon, Favtos Buzand, Movses Xorenasi, VII-XIII əsrlərdə Qafqazda baş vermiş hadisələri qələmə almış ərəb tarixçiləri Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri, Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Asam əl-Kufi, Əbu-l-Abbas Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri, Əbu-l-Həsən Əli ibn əl-Məsudi, Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Fərnan əl-İstəxri, İzzəddin Əbu-l-Həsən Əli ibn Məhəmməd ibn əl-Əsir, Yaqut əl-Həməvi, Zəkəriyyə əl-Qəzvini və başqaları, alban tarixçiləri Moisey Kaqankatvasvi və Yesai Calalyan maraqlı məlumatlar vermişlər.

Rus tarixçilərindən I.Gerber, K.V. Trever, V.V.Latışev, L.I.Lavrov, S.Yuşkov, İ.I.Pantuyxov, P.S.Butkov, A.A.Kudryavtsev, M.I. Artomonov, V.F.Minorski, K.M. Kurdov, Z.I.Yampolski, I.Biberşteyn, S.N.Muravyov, A.N.Genko, məşhur şərqşünas P.K.Uslar, həmçinin ötən əsrin bir sıra tanınmış rus yazıçıları və jurnalistləri ləzgi xalqının tarixi, dili, mədəniyyəti və adət-ənənələri haqqında ətraflı yazmışlar.

Qafqaz Albaniyası və ləzgilərin tarixi ilə bağlı Dağıstan və ləzgi tarixçilərindən H.Alqadarinin, R.Məhəmmədovun, X.Ra-mazanovun, A.Sixsaidovun, S.Ağşiri-novanın, Ə.Ağayevin, M.İxilovun, Z.Rizvanovun, R.Rizvanovun, Azərbaycan tarixçilərindən A.Bakıxanovun, R.İsma-yılovun, M.Vəllinin, K.Əliyevin, Z.Bünyadovun, F.Məmmədovanın, R.Vahidovun, türk tarixçilərindən E.Çələbinin, K.Kafinin, E.Karalın, Ş.Erelin, A.Paşanın, A.Caferoğlunun, S.Göycənin və başqa-larının əsərləri böyük maraq doğurur. Bunlarla yanaşı Mahaçqalada ləzgi dilində 1920-ci ildən nəşr olunan “Лезги газет” qəzetində, Bakıda üç dildə - ləzgi, Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan “Samur” qəzetinin son 20 ildə buraxılmış saylarında da ləzgilərin tarixinə, dilinə, mədəniyyətinə və adət-ənənələrinə aid zəngin materiallar dərc olunmuşdur.

Hələlik məlum olan dəlillər əsasında demək olar ki, ilk dəfə ləzgilərin tarixi küll halında VIII əsrdə alban əlifbası ilə ləzgi dilində yazılmış “Alban kitabı”nda və 902-ci ildə qələmə alınmış «Axtınamə» əsərində öz əksini tapmışdır. Ayrı-ayrı əsrlərdə ləzgi tarixçilərinin və alimlərinin irs qoyduqları əsərlər, X əsrin birinci yarısında qələmə alınmış «Tarix Bab al-avbab», Məhəmməd Rafinin 1313-cü ildə işıq üzü görmüş «Tarix Dağıstan», ləzgilərin X-XV əsrlər tarixini əhatə edən, 1610-cu ilə aid «Tarix Maza», Mirzə Həsən Alqadarinin XIX əsrin əvvəllərində çap olunmuş «Asari Dağıstan», M.M.İxilovun «Кубинские лезгиньы», «Народности лезгинской группы», Z.Rizvanovun və R.Rizvanovun «История лезгин», həmçinin son illər Moskvanın «Олимпиада» nəşriyyatının «История лезгин» seriyası ilə çap etdiyi əsərlər ləzgi xalqının tarixini öyrənmək üçün zəngin mənbələrdir.

Özünü «lezqiyar» (ləzgilər) adlandıran xalq ləzgi hökmdarı Alupun yaratdığı Alupan (Qafqaz Albaniyası) dövləti meydana gələnə kimi 31 qəbilədən ibarət olmuş, 31 ğusa (allaha) sitayiş etmişdir. Bu ğusların hamısının - Günəş, Ay, torpaq, su, od, quraqlıq, rütubət, bərəkət, ədalət, gözəllik ğuslarının və digərlərinin adları bu gün də ləzgi mifologiyasında və folklorunda qalmışdır.

Miflər və digər şifahi ədəbiyyat nümunələri ilə yanaşı bir sıra maddi dəlillər də ləzgilərin qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Ləzgilərin yaşadığıları ərazilər, xüsusən də Cənubi Dağıstanın və Şimali Azərbaycanın rayonları arxeoloji cəhətdən kifayət qədər öyrənilməsə də, bir sıra qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu ərazilərdə ən qədim insanlar məskunlaşmışlar. Buradan ilk paleolit dövrünə (100-40 min il əvvəl), həmçinin melezit dövrünə məxsus qablar və əşyalar tapılmışdır. Zaman ötdükcə ləzgilərin yaşadığıları rayonlardan onlara mənsub qədim məişət əşyalarının tapılması da, əvəzsiz maddi dəlillərdir.

Dağıstanın Beliji qəsəbəsi ərazisində tapılmış, eramızdan 30 min il əvvələ aid mamont süntüyündən düzəldilmiş qab, Şarakunt və Mamraş ərazilərində arxeoloji qazıntılar nəticə-sində tapılmış, eramızdan 2 min il əvvələ təsadüf edən səhənglər, Kvarçağ kəndi ərazisində arxeoloqların aşkar etdikləri, eramızdan 2 min il əvvələ aid xəncər, Xiv rayonundan tapılmış, eramızdan əvvəl XI-IX əsrlərə aid qablar və digər materiallar ləzgilərin nəinki Qafqazın, həmçinin dünyanın qədim xalqlarından biri olduğunu təsdiqləyir.

Tarixi mənbələrdən görüldüyü kimi, eramızdan xeyli əvvəllər ləzgilər Aralıq və Xəzər dənizləri arasında geniş bir ərazidə yaşamışlar. Qədim Çin məxəzərində ləzgilərin iki dəniz arasında yerləşən böyük Lekan (Лекан, Ликлан) dövlətinin olduğu göstərilmişdir. Bu dövlət o vaxt ləzgi qəbilələri arasında ən güclüsü sayılan lək (лек) qəbiləsi tərəfindən yaradılmışdır. Sonrakı dövrlərdə ləzgilərin dövlət quruluşları Qafqaz Albaniyası, Lezgan və Lezqistanla bağlıdır. Əksər tarixçilərin qeyd etdikləri kimi, Qafqaz Albaniyasının əsasını ləzgi qəbilələri təşkil etmişdir. Ona görə də 1898-ci ildə Tiflisdə rusca çap olunmuş “Dərbəndnamə” kitabında və digər məxəzlərdə ləzgilərin ölkəsinin - Lezqistanın qədimdə Baniya (yəni Albaniya) adlandığı göstərilir. Eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə yaranmış Alupan (Qafqaz Albaniyası) haqqında antik yunan və Roma mənbələrində, həmçinin qədim erməni, gürcü, ərəb məxəzlərində çoxlu məlumatlar vardır. Son illər VIII əsrə aid qədim alban kitabının tapılması, professor Y.Yarəliyev tərəfindən bu mənbənin, həmçinin alban kitabələrinin oxunması (deşifrovkası) nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstan, İnuşetiya ərazisindən tapılmış alban daş kitabələri ləzgiyə yazılıb. (Я.А.Яралиев, «Алупанская (Кавказско-Албанская) письменность и лезгинский язык», Махачкала, 1995).

Təxminən min illik tarixə malik Alupan (Qafqaz Albaniyası) dövlətinə çar Urnayr başçılıq edəndə ləzgilərin ğus dini xristian dini ilə əvəz olunmuş, 313-cü ildə xristian dini dövlət dini elan edilmişdir. VII əsrdən başlayaraq Qafqazı işğal edən ərəblərə ləzgiləri müsəlmanlaşdırmaq üçün 150 il vaxt lazım olmuşdur. Ləzgilər tarixi zərurətdən xristian və sonra də İslam dinini qəbul etməyə məcbur olsalar da, bu günədək ğus dini ilə bağlı bir sıra məqamları qoruyub saxlamışlar. Bu gün də xalqın dilində «Ğus» və «Allah» sözləri qoşa işlənir. Qafqaz Albaniyasının tənəzzül etməsi ilə əlaqədar olaraq eramızın V əsrinin sonlarında və VI əsrin əvvəllərində güclü lezg qəbiləsi digər ləzgi qəbilələrini öz ətrafında birləşdirərək qüdrətli Lezgan dövlətini yaratmışdır. Sonralar bütün xalqın adı lezg (ləzgi) adlanmışdır. Ərəb tarixçilərinin əsərlərində xalqın adı “lagz”, “lakz”, “lazg” kimi göstərilib.

700 il mövcud olmuş Lezgan dövlətinin adı orta əsr ərəb tarixçilərinin kitablarında və ərəb xilafətinin sənədlərində “al-Lakz”, “Lazg”, “lazgansah” və

“Lazgan” kimi qeyd olunub. Ərəb tarixçisi İbn əl-Əsirin 1221-ci ilə aid məlumatlarında, həmçinin xulaqilərin 1258-ci ilə aid tarixi materiallarında ləzgi dövlətinin adı Lekzistan (Legzistan) kimi verilib. XIII əsrin əvvəllərində fars tarixçisi Rəşid əd-Din özünün “Salnamə küllü-yatı”nda bu dövlətin adını Ləzgistan kimi göstərib. Sonrakı dövrlərdə rus çarlarının tapşırığı ilə Ləzgistan dövlətinin xəritəsi çəkilmiş, onun əhalisi və iqtisadiyyatı haqqında icmalar hazırlanmış, kitablar yazılmışdır (**Гюльденштедт Н.А. О Лезгистане или Лезгинии и лезгинцах. М., 1819**).

Ardı-arası kəsilməyən işğallardan, xüsusən də monqolların hərbi yürüş-lərindən sonra siyasi və iqtisadi cəhətdən zəifləyən Ləzgistan dövləti sonralar parçalandı və onun ərazisində yeni siyasi qurumlar, rus tarixçilərinin respublikalar adlandırdığı azad cəmiyyətlər yarandı. Çox keçməmiş həmin respublikalar federasiya şəklində birləşərək, Ləzgi Respublikasını yaratdılar. Tarixçilərin qeyd etdikləri kimi, federasiyaya daxil olan subyektlər arasında Axtıpara respublikası daha güdrətli idi. Onun güclü qoşunu, təkmil dövlət strukturu, inkişaf etmiş iqtisadiyyatı var idi. 12 xarici dövlətlə müstəqil siyasi-iqtisadi əlaqələr yaratmış bu respublikaya 50 ildən çox müddətdə tanınmış ləzgi alimi və şairi Mirzə Əli əl-Axtı rəhbərlik etmişdi. Onun dövründə burada çoxlu məktəblər, tibb və mədəniyyət müəssisələri inşa olunmuş, yollar çəkilmiş, keçilməz dağ çayları üzərində körpülər tikilmişdi.

Ərəb işğalı zamanı yadellilərə qarşı mübarizə apardıqlarına görə ləzgilər Qafqazda ən çox məhrumiyətlərə və faciələrə düçar olmuşlar. Ərəblər onlara ana dilində yazmağı, doğma əlifbadan yararlanmağı qadağan etmiş, ləzgi dilində yazılmış kitabları od vurub yandırmışlar. Bəzi ərəb tarixçilərinin verdikləri məlu-matlara görə ləzgilərin dini məbədgahlarda saxladığı kitabların əksəriyyətini işğalçılar çaylara və dənizə tökmüşlər.

Ərəb hökmranlığı dövründə ləzgilərdən başqa ölkələr-dəkindən daha çox vergi alınmış, minlərlə ləzgi ailəsi xilafətin ucqar vilayətlərinə sürgün edilmiş, Mərvan ibn Məhəmmədin hakimiyyəti vaxtında və ondan sonra hər il boy-buxunlu, sağlam, seçmə 500 oğlan və 500 qız ərəb nəslini yaxşılaşdırmaq üçün bac-xərac əvəzinə Suriyaya aparılmışdır. Əvəzində ləzgilərin yaşadığı ərazilərə minlərlə ərəb ailələri köçürülmüşdür.

XIII-XIV əsrlərdə monqol - tatar işğalçılarına ciddi müqavimət göstərən ləzgilər yeni-dən böyük faciələrlə üzləşmişlər. Tarixçilərin verdikləri məlumatlara görə monqollar ilk dəfə Qafqazda, ləzgilərin və alanların (osetinlərin) birləşmiş qoşunlarına məğlub olmuşlar. Bunun əvəzini çıxmaq üçün işğalçılar ləzgilərə qarşı yüz minlik qoşun göndərirlər. 1239-cu ildə monqollar Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra ləzgilərə divan tutmağa başladılar. Ərəb tarixçisi İbn əl-Əsirin verdiyi məlumata görə monqollar minlərlə dinc əhalini silahdan keçirmiş, təkcə Kürə vilayətində 5 minədək ləzginini dar ağacından asmış, Xiv, Riça, Çırağ kimi iri yaşayış məntəqələrini tamamilə dağıtmışdılar. Bütün bunlara baxmayaraq, ləzgilər işğalçılara qarşı mübarizəni davam etdirirdilər. 1253-cü ildə Fransa kralı IX Lyudovikin monqol xanı Manqunun yanına göndərdiyi məşhur səyyah Qilyom de Rubruk yazırdı ki, «dağlarla dənizin arasında yaşayan ləzgilər adlı xalq monqollara tabe olmur, onları ağır itkilərə məruz qoyurdu».

1318-ci ildə monqollar ləzgilərlə döyüşdən sonra dinc əhalini qırmış, minlərlə adamı əsir alıb aparmış, kəndləri xarabalığa döndərmişdilər. İran tarixçisi Cüveyni yazmışdı ki, «vaxtilə yüz minlərlə ləzginin yaşadığı ərazilərdə yüz adam da qalmamışdı.»

Bunun ardınca 1386-cı ildə monqollar 30 ləzgi kəndini od vurub yandırmış, 1394-1396-cı illərdə 10 min ləzginini qırmış, evlərini yerlə yeksan etmişdilər. Monqolların hər cür vəhşiliklərinə baxmayaraq, ləzgilər təslim olmur, mübarizəni daha da gücləndirirdilər.

Teymurləng gürcülərə kömək göstərən ləzgilərdən qisas almaq üçün 1395-ci ildə Ləzgistanı tam işğal etmək qərarına gəldi. Monqollar qadınları və uşaqları diri-diri oda atır, cavanların və qocaların başlarını üzürdülər. 1404-cü ildə arxiyepiskop İoani de Qalonifontibus yazmışdı: «Monqollarla döyüşdə ləzgilər çox həlak olurlar. Amma onlar ölümdən qorxmurlar. Oxu çox sərrast atırlar. Döyüşdə bu əhəlinin tayı-bərabəri yoxdur».

Teymurləng ləzgilərin dağlarını fəth etmək üçün buraya 100 min qoşun tökdü. Amma ləzgilər monqolları ələ darmadağın etdilər ki, Teymurləng qoşunları geri qaytarıb davadan əl çəkdi.» Buna baxmayaraq, monqol hökmdarı əlinə fürsət düşən kimi 25 min ləzginini Qırğızistanın cənubuna və Əfqanıstana köçürdü.

XVII-XVIII əsrlərdə İran şahlarının təcavüzünə məruz qalan ləzgilər yenidən mübarizəyə qalxdılar. 1711-ci ildən onların mübarizəsinə müşkürü ləzgi Hacı Davud bəy rəhbərlik etməyə başladı. Bir neçə illik müharibədən sonra o, yadelliləri doğma torpaqlardan qovub Ləzgistan dövlətini bərpa etməyə nail oldu. Lakin 1728-ci ilin mayında osmanlı türkləri Gəncədə Hacı Davuda tələ qurdular. Toya dəvət etmək adı ilə onu ailəsi və qardaşları ilə birlikdə Gəncəyə çağırdılar. Burada onları həbs edib, Hacı Davudu Kipr adasına sürgünə göndərdilər. Lakin xalq mübarizədən əl çəkmədi. Rus tarixçisi A.A.Neverovski yazırdı ki, «Zaqafqaziyada böyük torpaqları işğal etmiş İran Dağıstanı özünə tabe etdirə bilmirdi. Ləzgilərlə döyüşdə farslar həmişə məğlub olurdular. Ona görə də İranda belə bir misal yaranmışdı: «Şah ağılsızdırsa, qoy ləzgilərlə döyüşə getsin.»

1741-ci ilin yayında ləzgilər və avarlarla döyüşdə 42 min əsgər, 33 min at, 79 top və çoxlu hərbi sursat itirən Nadir şah olduqca azğınlaşmışdı. Ona görə də 1743-cü ilin payızında qiyam qaldırmış ləzgiləri əzərəkən bir neçə kəndin əhalisinin diri-diri gözlerini oymuş, 14 batman (84 kiloqram) çıxarılmış gözü Şirvana və Muğana göndərmişdi ki, oranın əhalisi mübarizəyə qalxmağa cürət etməsin.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində İran işğalına son qoyulandan sonra ləzgilərin yaşadığı ərazilərdə müstəqil və yarım müstəqil feodal dövlətləri-xanlıqlar əmələ gəldi. Sonra bunları azad cəmiyyətlər kimi qurumlar əvəz etdi. General Pauliççi Cənubi Dağıstandakı azad cəmiyyətləri «ləzgilərin respublika cəmiyyətləri» adlandırmışdı.

Böyük İpək yolunun kənarında yaşadığı üçün daim işğalçıların hücumlarına məruz qalan ləzgilər istər İmam Şamil hərəkətindən əvvəl, istər bu hərəkət zamanı, istərsə də sonra rus işğalına qarşı illər boyu mübarizə aparmışlar. Azərbaycan tarixçisi Rəşid bəy İsmayilov bununla əlaqədar yazmışdı: “Rusiya Qafqaz torpaqlarına ayaq basan kimi, ləzgilər rus çar hökumətinə qarşı mübarizəyə qalxdılar. Ləzgiləri tabe etdirmək üçün rus hökuməti onların torpaqlarını işğal edib başqalarına verdi. Buna baxmayaraq, ləzgilər təxminən 60 il rus çarına qarşı müharibə etdilər.”

Böyük sərkərdə İmam Şamil 1848-ci ilin sentyabrın 13-də ləzgilərə müraciətində yazmışdı: “Siz igid xalqsınız, ləzgilər! Neçə illərdir siz rus işğalçılarının qanını tökür, vətən uğrunda mübarizə aparırsınız. İndiyə kimi siz bu böyük müharibəni heç yandan, heç kimdən kömək almadan təkbaşına apar-mısınız. İndi bilin, mən və bütün dağıstanlılar sizin köməkçinizik”.

Quba üsyanı (1837-ci il) və Axtı üsyanı (1877-ci il) zamanı daha kəskin və geniş xarakter almış milli azadlıq mübarizəsi amansızcasına yatırılmışdır.

Tarixi sənədlərdən göründüyü kimi, üsyançılardan qisas alan çar generalı Quba və Kürə ərazisində ləzgilərin 20-dək kəndini od vurub yandırmış, 17 kəndini tamamilə dağıtmış, 600 adamı dar ağacından asmış, 2 min adamı həbsxanaya salmış, 12 min ləzgi ailəsini sürgün etmişdi. 1837 və 1877-ci illərin üsyanları və həmin dövr arasında baş vermiş iğtişaşlar zamanı rus çarizminin işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizədə 16 mindən çox ləzgi həlak olmuş, 20 minədək ləzgi ailəsi Rusiyanın və Orta Asiyanın ucqar vilayətlərinə sürgün edilmişdir.

Rus çarizmi müqavimət hərəkətində xüsusilə fərqlənən ləzgiləri daha ağır cəzalandırdı. İmam Şamil hərəkəti yatırıldıqdan sonra Cənubi Dağıstan ləzgilərinin imamı Hacı Murtuz ağanın rəhbərliyi ilə mübarizənin davam etdiyini görüb 1860-cı ildə Dağıstan vilayəti və Bakı quberniyası yaratmaq adı ilə ilk dəfə Samur çayını sərhədə çevirib ləzgi xalqını ikiyə böldü. Siyasi məhrumiyətlər xalqın iqtisadiyyatını, mədəniyyətini, dilini əlindən almağa xidmət edirdi.

Ləzgi xalqına qarşı haqsızlıq Sovet hakimiyyəti illərində də davam etdi. 1918-ci ildə Qubada soyqırımını həyata keçirmiş, misli görünməmiş vəhşiliklər törətmiş erməni daşnaklarını və bolşevikləri darmadağın etdiyinə, 1928-ci ilədək bolşevik hakimiyyətinə qarşı mübarizəni davam etdirdiyinə görə ötən əsrin 30-cu illərində 17 mindən çox ləzgi repressiya qurbanı oldu. Həmin dövrdə ləzgilərin tarixinə və mədəniyyətinə aid kitablar kütləvi şəkildə od vurulub yandırıldı. Beş-on min nəfərdən ibarət xalqlara milli muxtariyyət verən Sovet hökuməti ləzgiləri mədəni muxtariyyətdən də məhrum etdi.

Ləzgi dil qrupuna daxil olan xalqların - saxurların, tabasaranların, ağulların, rutulların, arçilərin, xınalıqların, buduğların, jeklərin, udinlərin, haputların, qızların ləzgilərdən ayrı salınması üçün hər cür tədbirlərə əl atılmış, ləzgilərin sayı süni olaraq Dağıstanda 1938-ci ildə 32 min, 1953-cü ildə 23 min, ümumiyyətlə 1926-1961-ci illərdə 84 min nəfər azaldılmışdır. 1950-1970-ci illərdə Dağıstanda ləzgilərin 30 kəndi qeyri-qanuni olaraq arana köçürülmüş, 1966-cı ildə baş vermiş zəlzələdən sonra 76 kənd boşalmış, bir neçəsi tamamilə dağılmışdır.

Eyni müsibətlər Azərbaycanda yaşayan ləzgilərin də başına gəlmişdir. 30-cu illərdə məktəblərdə ana dilinin keçilməsinə bax-mayaraq, 1936-cı ildən ləzgi dilində dərslərin keçilməsi ləğv edilmişdir. Məktəblərdə, texnikumlarda və institutlarda ləzgi gənclərindən təhsil haqqı kimi «ləzgi pulu»

alındığından 1936-cı ildən 1956-cı ilədək, 20 il ərzində 600 mindən çox ləzgi pasportunda başqa millət yazdırmışdır. Bu, ləzgilərin assimilyasiya prosesini güclən-dirmiş, qədim tarixi və mədəniyyəti olan xalqı yoxa çıxmaq təhlükəsi qarşısında qoymuşdur. Vahid xalq kimi inkişaf etməkdən məhrum edilən ləzgilər doğma torpaqlarını tərk etməyə, çörək dalınca başqa ölkələrə getməyə məcbur olmuşlar. Hazırda ləzgilər Rusiya Federasiyasının 87 vilayətində, keçmiş SSRİ-nin bütün respublikalarında, həmçinin 40-dək xarici ölkələrdə - ən çox Almaniya, Türkiyə, Əfqanıstan, Albaniya, İran ərazisində yaşayırlar.

Azərbaycanda ləzgilər respublikanın 20-dən çox rayonunda, həmçinin Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Göyçay və başqa şəhərlərində yaşayırlar. Quba, Qusar, Xaçmaz, İsmayilli, Qəbələ, Şəki, Qax və Oğuz ləzgilərin yığcam yaşadığı rayonlardır. 1999-cu ilin rəsmi statistika məlumatlarında sayca azərbaycanlılardan sonra ikinci xalq kimi qeyd olunmuş ləzgilərin sayı 178 000 nəfər göstərilərsə də, əslində bu rəqəm qat-qat çoxdur.

Dağıstanda ləzgilər respublikanın bütün rayon və şəhərlərində yaşayırlar. Cənubi Dağıstan əhalisinin böyük əksəriyyətini ləzgilər təşkil edir. Onlar Culeyman Stalski, Məhərrəmkənd, Axtı, Qurah, Xiv, Rutul, Doquzpara rayonlarında, Beliji qəsəbəsində yığcam, Dərbənd, Qızılyurd və Xasavyurd rayonlarında qismən yığcam halda yaşayırlar. Bundan əlavə Dərbənd, Mahaçqala, Kaspiysk, Daqestanskiye Oqni və digər şəhərlərdə ləzgilərin sayı yüz minlərdədir.

Bir sıra antik və orta əsr tarixçiləri, həmçinin XVII-XIX əsrlərdə yaşamış bəzi alimlər ləzgilərin xarakterindən, onların mərd, döyüşkən, istedadlı xalq olmasından çox yazmışlar. 1875-ci ildə məşhur fransız alimi Vilye de Lil -Adam sanki bütün bu yazılanları ümumiləşdirərək qeyd etmişdi: "Ləzgilər mərd, mübariz, sədaqətli, sözbütöv, verdikləri vədə əməl edən, elmi və alimləri çox sevən, yaradıcı, son dərəcə qo-naqərvər, xarici görkəmləri daxili ələmləri ilə uyuşan, ucaboy, sarışın, mehriban, dərin düşüncəli, əliaçıq, ürəyi təmiz, qənaətcil xalqdır. Onlar çox zəhmətkeş, təhsilə, təbiətin sirlərinə yiyələnməyə can atan insanlardır. Ləzgilər öz dillərinə və adətlərinə çox sədaqətli və onları gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün əllərindən gələni edirlər".

Böyük alimin dediklərinə sübut kimi, təkə təhsil və elm sahəsinə nəzər yetirmək kifayətdir. Hələ ərəb müəlliflərinin əsərlərində qeyd edildiyi kimi, X-XV əsrlərdə Qafqazla yanaşı Bağdadda, Məkkədə, Şamda, Hələbdə, Buxarada, Qızıl Ordanın nəzərə-tində olan şəhərlərdə və başqa yerlərdə onlarca ləzgi alimləri yaşayıb yaradırdılar. X əsrdə İslam ələmində xüsusi şöhrət tapmış Hakim ibn Ağə əl-Axtı, XI əsrin böyük ləzgi filosofu Əbubəkr Məhəmməd ben Musa əl-Fərəci, XI əsrin sonlarında Bağdadın məşhur Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demiş Hakim ibn İbrahim ibn Hakim əl-Ləzgi, XII əsrdə ərəb dilində bir neçə qrammatika kitabını yazmış Sədrəddin Süleyman əl-Ləzgi və başqalarını göstərmək olar. Şərqi görkəmli alimləri ensiklopediyasına 80-dən çox ləzgi aliminin adının düşməsi bu xalqın elmə bağlılığını göstərən parlaq misaldır.

Görkəmli şərqişünas P.K.Uslar 1871-ci ildə yazmışdı: "Əgər təhsilə məktəblərin əhalinin sayına uyğunluğu baxımından nəzər salsaq, bu sahədə ləzgilər nəinki Qafqazın, hətta Avropanın da əksər millətlərini ötüb keçmişlər".

Ləzgilər Sovet dövründə də elmə böyük töhfələr vermişlər. Dağıstanın ilk tibb elmləri doktoru, ilk səhiyyə naziri olmuş Rza Şixsaidov bütün dünyada tanınmışdı. SSRİ-nin ilk atom gəmisinin konstrukturu, kontr-admiral, texnika elmləri doktoru, akademik, SSRİ Dövlət və Lenin mükafatları laureatı, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, iki dəfə Lenin ordenli Henrix (İsrafil) Həsənov Stalinin tapşırığı ilə sualtı qayıqların hazırlanması üçün daha möhkəm metal kəşf etdiyinə görə dünyada tanınmışdı.

Başqa bir elm nəhəngi, texnika elmləri doktoru, admiral və yazıçı M.Q.Lezginsev 70 elmi kəşfin müəllifi idi. Həmin kəşflərin bir neçəsi ABŞ, Kanada, İngiltərə, Yaponiya və başqa dövlətlər tərəfindən patentləşdirilmişdi. SSRİ-nin almazçıxarma sənayesi onun layihələri və rəhbərliyi ilə fəaliyyətə başlamışdı. Bolqarıstanda və Vyetnamda da əlvan metallurgiyanın əsasını o qoymuşdu.

2006-cı ilədək Hyu-York biologiya mərkəzinə rəhbərlik etmiş, dünyanın 20-dən çox elmlər akademiyasının üzvü olmuş akademik Zakidin Ramazanov, dünya elm korifeyləri sırasında xüsusi yer tutmuş, kosmik gəmilərdən ötrü günəş yelkənləri hazırlamış texnika elmləri doktoru, akademik Abdul Əliyev kimi onlarca ləzgi alimi müxtəlif ölkələrdə dünya elminə böyük töhfələr verir.

Elmə və təhsilə meyillilik XX əsrdə ləzgi xalqı arasında bütün üzvləri alim olan onlarca ailələrin, nəsillərin, kəndlərin əmələ gəlməsinə səbəb olub. Məsələn, Dağıstan Respublikasının Suleyman Stalski rayonunun Alqadarilər nəslı 5 akademik, 8 elmlər doktoru, 12 elmlər namizədi yetişirib. Axtı rayonunun Əfəndiyevlər ailəsindən 2 aka-demik, 5 elmlər doktoru çıxıb. Təkə Doquzpara rayonunun Quruş kəndi elmə 70-dən çox alim verib. Onlardan 5-i akademik, 25-i elmlər doktoru, 43-ü elmlər namizədidir. Qurah şəhərindən dünya şöhrətli 16 akademik çıxıb. Azərbaycan respublikasının Qusar rayonu təkə son 50 il ərzində elmə 150-dən çox elmlər doktoru, 500-ə yaxın elmlər namizədi verib. Buradan çıxmış 20-dən çox alim dünyanın ayrı-ayrı elmlər akademiyalarının akademikləridir.

Bütün bunlarla yanaşı ləzgi xalqı həm də hərbiçiləri və idmançıları ilə tanınır.

Onların arasında SSRİ-nin ilk hərbi maliyyə naziri olmuş ordu generalı Məhəmməd Hüseynov (Mixail Lezginsev), ikinci dünya müharibəsinin sərkərdələrindən general-mayor Mahmud Əbilov (ABŞ prezidenti Q.Trumen onu nadir istedadla malik sərkərdə adlandırmışdı), Sovet hərbi komandanlığının "İkinci Baqration" adlandırdığı diviziya komandiri Xiyərbəy Zamanov, "dəniz qartalı" kimi tanınmış admiral Məhəmməd Lezginsev, adı Böyük Vətən müharibəsinin ən istedadlı generallarının siyahısına düşmüş general-mayor Yaqub Quliyev, 1956-cı ildə Suriyada təsis olunmuş ən yüksək hərbi rütbəyə - diviziya generalı rütbəsinə bu ölkədə birinci olaraq layiq görülmüş Talib Məhəmməd Dağıstani kimi neçə-neçə istedadlı hərbi sərkərdələr vardır.

Ləzgilərin həm də idmançı xalq olduğunu indi dünyanın bir çox ölkələrində etiraf edirlər. Peşəkar boks üzrə dünya çempionu Cəbrayıl Cəbrayilovun, güləş üzrə beşqat SSRİ və Avropa çempionu Ruslan Aşurəliyevin, ikiqat Avropa çempionu Arsen Allahverdiyevin, dünya çempionu Alim Səlimovun, cudo üzrə Olimpiya çempionu Nazim Hüseynovun, dünya çempionu Timur Əlixanovun, sambo üzrə dünya kubokunun sahibi Kamran Məmmədovun, miksfeyt üzrə dünya çempionu Zubair Kəlbəliyevin və onlarca başqalarının adı dünya idman tarixinə qızıl hərflərlə yazılıb. Onlarca ləzgi gənci idmanın müxtəlif sahələri üzrə Rusiya, Almaniya, Qazaxıstan, Belorusiya, Ukrayna, Estoniya və başqa ölkələrin çempionudur. Təkə Rusiya Federasiyasında son 40 il ərzində 300-dən çox ləzgi gənci SSRİ, Rusiya, Avropa və dünya çempionu adlarına layiq görülüb.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra, 1992-ci ilin sentyabrın 16-da Azərbaycan Respublikası prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında" fərmanı imzalanmış, bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan ləzgi mədəniyyətinin və dilinin inkişafına da qayğı artmışdır. Qusarda Ləzgi Dövlət Dram Teatrı, ləzgi dili mütəxəssisləri hazırlayan texnikum fəaliyyətə başlamış, Respublika Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsində milli dillərdə, o cümlədən ləzgi dilində radio verilişlərinin yayımlanmasının əsası qoyulmuşdur. Demokratianın bəhrəsi olaraq respublikada ləzgidilli mətbuat fəaliyyət göstərir, kitablar çap edilir, ləzgilərin yığcam yaşadığı rayonların bir sıra məktəblərində ləzgi dili və ədəbiyyatı tədris olunur.

**Sədaqət KƏRİMOVA,
Müzəffər MƏLİKMƏMMƏDOV**